

20. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. - К.: Основи, 1996.
21. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О.Струкевича/. – К.: Грамота, 2008. – 352 с.
22. Апанович О. Останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський // Людина і світ. – 1995. - № 1-2.
23. Сушинський Б. Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть. – Одеса, Видавничий дім «ЯВФ», 2007.
24. Струкевич О. Катерина II та Українська козацька держава // Пам'ять століть.
25. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К.: 2006, Видавничий дім «Альтернативи», 2004.
26. Васильєв М.Г. З історії будівництва Української оборонної лінії // Український історичний журнал. – 1997. - № 6.

С.А. Ланшин

УКРАЇНЬКА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. XVIII СТ.

У сучасних умовах становлення державно-правових інститутів незалежної України неухильно зростає інтерес до особливостей функціонування української держави у XVIII ст. Адже між сучасними умовами та політичним життям України, яких віддаляють понад три століття, існує об'єктивний історичний зв'язок державотворчого характеру. Крім того, як у середині XVIII ст., так і за сучасних умов Україна зіткнулася з проблемою перерозподілу політичної влади.

Огляд історичної літератури з проблем української політики Російської імперії у 30-х рр. XVIII ст. свідчить, що, незважаючи на певну кількість розробок (І. Джиджора, З. Когут, О.І. Рігельман, М. Слабченко), в цілому зазначені питання залишаються недослідженими.

Період 20-30-х рр. XVIII ст. характеризується як особливий в історії України, він характеризується посиленням інкорпораційного наступу Російської імперії з метою подолання українського типу регіоналізму та самоврядування, імперськими структурами російської держави відповідно до камералістських концепцій «добре впорядкованої держави» [1, с. 247]. Архівні документи свідчать, що імператриця Анна Іоанівна, оцінюючи державний устрій Гетьманщини, зазначала: «в Малоросії вкорінилася велика кількість непорядків, змішання військового та цивільного управління» [2, с. 372].

Українська політика імператриці Анни Іоанівни визначалася традиційними факторами. Передусім, це російська історична традиція, за якою Україна розглядалася як невід'ємна складова Російської імперії. Тому, як свідчать архівні матеріали, уряд Анни Іоанівни поставив за мету «приєднати Малу Росію, як істинно російську територію, до своєї матері» [3, с. 106 – 114].

Важливе значення також мала особистість монаршої персони. Так після смерті Петра II, 17 січня 1730 р., престол Російської імперії посіла Курляндська герцогиня Анна Іоанівна, коронування якої ознаменувало зміни зовнішньої та внутрішньої політики російської держави [4, с. 135].

Наступний фактор зумовлювався напрямами зовнішньої політики Російської імперії другої чверті XVIII ст. – центр Європи та Чорноморський басейн, які пролягали через територію України. Зважаючи на це, Гетьманщина була важливим стратегічним пунктом, економічним і військовим плацдармом у боротьбі з Оттоманською Портою та Кримським ханством.

Крім внутрішньополітичних чинників, російський уряд у своїй політиці щодо України мусив брати до уваги й зовнішні чинники. Наприклад, спроби П. Орлика спонукати українське населення до протидії імперському наступу. На жаль, ці зусилля не мали реального результату, оскільки, за виразом А. Марковича, «сила перебувала на боці Російської імперії» [5, с. 4].

У досліджуваній період Російська імперія, спираючись на підтримку асиміляційно налаштованого угруповання українських старшин та полковників, подолала опір автономістів і реалізовувала імперські заходи. Водночас, уряд імператриці Анни Іоанівни усвідомлював, що процес інкорпорації України буде складним і тривалим. Докладніше розглянемо напрями імперської політики.

Пріоритетним напрямком української політики Російської імперії в досліджуваній період було обмеження політичної автономії Гетьманщини шляхом підпорядкування

державних органів України та залучення російських адміністраторів до управління Гетьманщиною. Найважливіше значення в ході реалізації української політики мало обмеження влади гетьмана, що проявлялося у посиленні повноважень міністра-резидента, який повинен був контролювати діяльність гетьмана, старшини та полковників, адміністративно-політичні дії та зовнішні зв'язки гетьмана. Крім того, міністр-резидент повинен був схилити український народ до необхідності посилення ролі російських представників та підбирати лояльних до Російської імперії старшини та козаків для призначення на посади [6, арк. 140-141].

Особливу увагу уряд Російської імперії звернув на обмеження української автономії у сфері судочинства. Незважаючи на те, що головою ГВС був гетьман, Вищою судовою інстанцією для України залишалася російська імператриця, до якої можна було звертатися через Колегію іноземних справ у разі незадоволення рішенням, прийнятим ГВС. Цим було обмежено діяльність гетьмана Д.Апостола у сфері збереження українського судочинства і запроваджено контроль за судочинством Гетьманщини [7, арк. 8].

Крім того, у ГВС активно впроваджувалися діловодські порядки, характерні для судочинства Російської імперії. Так до ГВС призначено підканцеляриста та копіїста, в обов'язки яких входила реєстрація судових справ і ходу їхнього розгляду в суді. На російських членів ГВС, крім контролю за судочинством Гетьманщини, покладалась також функція політичного нагляду, зокрема за діяльністю гетьмана, «щоб він діяв відповідно до наданих пунктів» [8, арк. 5].

Значним проявом імперської централізації було встановлення контролю над українськими фінансами. Хоча Гетьманщина зберегла окрему систему податків і свою скарбницю, її фінанси перебували під суворим контролем. Для цього було створено Канцелярію малоросійських зборів, яка значною мірою послаблювала фінансові позиції гетьмана. До її складу входили двоє підскарбіїв – представник української старшини і російський урядовець. Підпорядкування Канцелярії малоросійських зборів Колегії іноземних справ значно ускладнило функціонування фінансової системи Гетьманщини.

Важливе значення у формуванні української політики Російської імперії мали внутрішньоукраїнські державні фактори, зокрема суспільно-політичний устрій Гетьманщини. Зважаючи на те, що уряд Російської імперії не мав достатньо підстав і засобів для остаточної ліквідації української автономії та інституту гетьманства, він став на шлях компромісу з метою забезпечення лояльності українського суспільства до Російської імперії й посилення свого впливу на провідні суспільно-політичні верстви – старшину та полковників.

У своїй політиці уряд Російської імперії використовував соціальні суперечності всередині Гетьманщини – прагнення старшин закріпити за собою право на володіння землею і підневільну працю козаків та посполитих. Така ситуація давала можливість російському уряду використати соціальні суперечності з метою посилення ролі імперських органів як справедливих арбітрів та керівників Гетьманщиною. Це підтверджують архівні документи, які свідчать, що населення України віддавало перевагу розгляду спірних справ російськими адміністраторами, ніж українськими старшинами, які неодноразово звинувачувалися у зловживаннях та хабарництві [9, арк. 17-30].

У цьому напрямку уряд Анни Іоанівни застосовував типові імперські заходи. Найпоширенішим із них був метод «поділяй і володарюй», яким заохочувалися суперечності між гетьманами і старшиною, з одного боку, а з другого – старшиною та козаками і селянами. Іншим засобом було упокорення старшини та полковників загрозою підбурення проти них посполитих та козаків. Чолобитні та скарги на дії української адміністрації використовувалися російським урядом як привід для політичних та соціально-економічних змін в Гетьманщині, які супроводжувалися деклараціями, що в їх основі лежить «підкупання про суспільний добробут українського населення» [10, с. 122].

Результатом зловживань українських старшин та полковників стало те, що нижчі верстви українського суспільства підтримували розширення імперської влади в Україні та включення російських представників до державних органів Гетьманщини. Тому роль російської адміністрації вони розцінювали як месіанську – покладали надії на відновлення соціальної справедливості, обмеження зловживання українських урядовців. Про це свідчить значна кількість чолобитних з приводу зловживань старшин та інших державних службовців. Уряд Російської імперії вдало використав такі настрої українського суспільства і продовжив обмеження повноважень української влади, передусім гетьмана та старшин. Так 16 лютого

1733 р. імператриця Анна Іоанівна видала наказ з вимогою Д.Апостола розглядати земельні спори разом з київським генерал-губернатором М.Шереметьєвим [11, арк. 12].

Водночас, уряд Російської імперії вживав заходів для забезпечення лояльності українських старшин та полковників. Для цього 9 січня 1731 р. Колегія Закордонних справ запропонувала гетьману Д.Апостола, «порадившись з генераною старшиною та полковниками» призначити утримання старшині [12, с. 60]. Матеріальна винагорода позбавляла старшину «протиімперського імунітету», створювала сприятливі умови для обмеження політичної автономії України. Імперський тиск призвів до того, що українські старшини прагнули посісти високе місце у державній ієрархії, розраховуючи не стільки на участь у державно-політичній діяльності, а на встановлення неформальних, дружніх стосунків з російськими адміністраторами і їхнє лояльне ставлення [13, с. 93].

Отже, використовуючи невдоволення козаків та селян зловживаннями українських старшин, а також прагнення останніх до особистого збагачення, російський уряд у досліджуваній період посилив обмеження політичної автономії Гетьманщини.

Важливе значення уряд Російської імперії надавав заходам у галузі судочинства Гетьманщини, також маючи на меті інкорпорацію шляхом встановлення контролю над судовими органами, їх підпорядкування, реформування за загальноімперським зразком та заміну українського законодавства імперським. У досліджуваній період в Україні існувала велика кількість судових інстанцій, але їх функціонування характеризувалося недостатньою організованістю: були відсутні вертикаль та чітке розмежування компетенції судових установ. Вищі інстанції вирішували справи, які не були розглянуті нижчими, – поза сільським та сотенним судом, можна було почати справу не лише у полковому, а й в Генеральному суді. Водночас, значні зловживання в процесі здійснення українського судочинства давали Російській імперії привід для втручання та підпорядкування судової сфери.

Вищим судовим органом в Гетьманщині був ГВС, його головою був гетьман, але особи, незадоволені розглядом справ у ГВС, мали право подати апеляцію до Колегії Іноземних справ. Унаслідок – українське судочинство підпорядковувалося імператору – «головному судді Російської імперії».

Виконавцями імперської політики в Гетьманщині були росіяни-генеральні судді. Незважаючи на те, що їм заборонялося втручатися у хід судового процесу: «точно бути присутніми для правосуддя», вони мали переважний вплив у Вищому судовому органі Гетьманщини. Крім того, уряд імператриці Анни Іоанівни наказав росіянам-членам ГВС у процесі розгляду судових справ використовувати загальноімперське законодавство [14, арк. 1-3].

Одночасно з обмеженням впливу українських генеральних суддів, уряд Російської імперії здійснював заходи щодо реформування нижчих судових органів. Зокрема, він вимагав від гетьмана поширення практики спільних російсько-українських судів у справах між українцями та російськими військовослужбовцями. Незважаючи на те, що попереднє розслідування проводила українська сторона, зазначені справи розглядалися згідно з російським законодавством. Ці заходи також були реалізовані російським урядом під час розгляду спорів між українськими та російськими купцями.

Отже, уряд імператриці Анни Іоанівни реалізовував заходи щодо підпорядкування українського судочинства імперським інституціям та заміни нормативно-правових актів Гетьманщини законодавством Російської імперії.

Уряд Російської імперії важливе значення надавав контролю за фінансами української держави, плануючи продовжити заходи Малоросійської колегії щодо залучення українських фінансів до загальноімперської скарбниці. Реалізації імперської політики у фінансовій сфері сприяв росіянин-член КМС. Необхідність функціонування КМС уряд Російської імперії пояснював «безладдям у фінансовій сфері в попередні часи, коли гетьмани збирали доходи за власним визначенням». Генеральні підскарбії повинні були контролювати, «щоб від таких непорядків не було розорень» [15, арк. 1-5].

Одним з перших заходів російського уряду щодо використання українських матеріальних ресурсів було затвердження у «Рішучих пунктах» положення, яке наказувало прибутки від відкупу здавати в імперську скарбницю. Крім того, уряд Російської імперії неухильно збільшував відкуп індукти з 20 тис. крб. у 1731 р. до 30 тис. крб. в 1734 р. Ці заходи російський уряд мотивував тим, що «...цей збір стягується не лише з малоросіян, але й з

великоросіян та іноземних купців. Тому малоросійському народу шкоди бути не може» [16, с. 163].

Водночас, російські купці прагнули здобути для себе пільги. Для цього вони схилили російських адміністраторів до запровадження регулювання у торговельній сфері. У 1728 р. було наказано перейти на єдину для всієї Російської імперії систему мір, для чого і в Україну були надіслані міри. Крім того, російський уряд вів операції з перечеканки карбованців і розміну срібних грошей на мідні, що давало величезні прибутки.

Розглядаючи Україну як важливий стратегічний пункт у боротьбі з Оттоманською Портою та Кримським, перед Російською імперією виникла необхідність побудови прикордонної захисної лінії. Як свідчать архівні матеріали, будівництво захисної лінії вимагало величезних матеріальних та людських ресурсів. При цьому Україна була основним постачальником сировини, робочої сили та козаків для несення вартової служби. Автор «Історії Русів» зазначає, що на будівництві Української лінії працювали 20 тис. козаків і 10 тис. посполитих [17, с. 103]. Одночасно із будівництвом захисної лінії, в 1733 р., Колегія Іноземних справ наказала покласти утримання гусарських офіцерів і рядових сербів на населення Гетьманщини. Крім того, уряд Російської імперії використовував козаків для втілення своїх зовнішньополітичних планів – у 1733 р. вони брали участь у боротьбі з польськими конфедератами [17, с. 295].

Матеріальні та військові ресурси Гетьманщини перебували під суворим контролем російського уряду, який використовував їх з імперською метою. Це проявлялося у тому, що українські війська брали участь у військових походах російської армії у Польщу, українські кошти використовували на імперські потреби – утримання російських полів та будівництво «Української лінії».

Отже, аналізуючи засади української політики, можна зробити висновок, що уряд імператриці Анни Іоанівни сформулював першочергове завдання – обмежити політичну автономію України, зокрема, ліквідувати інститут гетьманства. У своїй політиці він керувався низкою факторів: історичною традицією, зміцненням абсолютизму, характером і напрямками зовнішньої політики, а також побоюваннями російських політичних кіл щодо посилення в Україні автономських тенденцій. Незважаючи на обмежені прерогативи гетьмана Д.Апостола у сфері адміністративно-політичної влади, фінансів, та судочинства, уряд імператриці Анни Іоанівни не наважувався одномоментно ліквідувати інститут гетьманства, а очікував слушної нагоди, якою повинна була стати смерть Д.Апостола. Водночас, уряд Російської імперії проводив підготовку до цього – обмежував політичну автономію Гетьманщини шляхом розширення повноважень російських адміністраторів, поширення на українське судочинство імперського законодавства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760 – 1830. – К., 1996. – 317 с.
2. Філіпов О.М. Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т.7. – СПб., 1882. – 526 с.
3. Оглоблин О. Федір Туманський і його проект академічної книгарні в Глухові кінця 1770–х рр. // Науковий збірник. Українська вільна академія наук у США. – Т. 2. – 1953. – С. 106–114.
4. Рігельман О.І. Летописное повествование о Малой России. – М., 1846. – Ч.1. – 219 с.; М., 1847. – Ч.2. – 211 с.
5. Маркевич О.І. Южная Русь при Екатерине II. – Одесса, 1893. – 205 с.
6. ІР ЦНБ України. – Ф.Х. – Спр.14829 «І.Джиджора Нові причинки до історії відносин російського уряду до України в 1720–1730–ті рр.» Вступне слово М.Грушевського. – 258 арк.
7. ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр.538. «Экстракт и жалованные грамоты русских великих князей и императоров и привилеи польских королей на права и вольности малороссийскому народу и гетманам; о измене Мазепы, о выборах новых гетманов и др.» 1654 – 1751 гг. – 91 арк.
8. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.5141 «Донесення ГВС про розглянуті справи» 1735 р. – 5 арк.
9. ЦДІАК України. – Ф.55. – Оп.2. – Спр.168 «Дело о приводе на верность ГВК.» 1742 р. – 300 арк.
10. Греченко В.А. Історія України. Короткий нарис. – Харків, 1996. – 169 с. – С.122.
11. ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.323. «Указ російської імператриці Анни Іоаннівни гетьманові Д.Апостола про розгляд разом з київським генерал-губернатором М.Шереметьєвим земельних спорів між Київським магістратом і київськими монастирями» – 16 лютого 1733 р.
12. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730–х рр. – // Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка. – ТТ. 98 – 105. – С. 1 – 95.
13. Струкевич О. Генеральний підскарбій Яків Маркович //УІЖ. – 1997. – №5. – С.87–97.

14. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4703 «Відомості генерального писаря Михайла Турковського і донесення князя О.Шаховського кабінету імператриці Анни про порядок судочинства в ГВС та Третейському суді під час гетьманування Д.Апостола» 23 липня 1734 р. – 3 арк.
15. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.5433 «Відомість про наявність і витрату грошей із сум, що підлягають канцелярії» 1736 р. – 5 арк.
16. Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. – М., 1923. – 189 с.
17. Історія Русів – М., 1846. – 318 с.

М.Ю. Каука

ІНТЕРВЕНЦІЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ЗАКАРПАТТЯ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 РР.

Революція 1848-1849 рр. сприяла національному й політичному визріванню русинської спільноти. Вона сприяла активізації політичного життя, прискорила формування національної свідомості широких народних мас. Негативною стороною цього процесу було те, що русинські національні діячі, не знайшовши порозуміння з угорськими революціонерами, перейшли на бік консервативних, контрреволюційних сил, династії Габсбургів, інтервенціоністських військ «жандарма Європи», Російської імперії [1, с. 39].

Питання про перебування російських військ на Закарпатті мало привертало увагу дослідників. Хоча певні доробки є як в українській, так і в словацькій історичній літературі. Першу спробу дослідити цю проблему зробила І. Мельникова із Києва, опублікувавши статтю «Закарпатська Україна в революцію 1848 р.» [8]. Про події в східних комітатах Угорщини в 1848-1849 роках пишуть словацькі історики М. Данилак [6], Л. Гараксім [3] та український історик І. Шульга [13]. Цінні відомості знаходимо у спогадах сучасників і очевидців цих подій: письменника І. Сільвая [2] та закарпатського будителя О. Духновича [10]. Однак названі праці торкаються лише невеликого кола проблем історії Закарпаття в роки революції 1848-1849 рр., автор ставить за мету поглибити дослідження даної теми.

Північно-східні комітати мали бути першими, де очікувалась поява основних російських військ. Угорське військово командування й місцеві власті оголосили на цій території загальну мобілізацію й оборонну готовність. Руське населення мало будувати на гірських переводах і перевалах засідки. Але, як виявилось, селяни, розчаровані наслідками революції, великий ентузіазм не проявляли. Воєнний комісар Березького комітату Карл Гінш змушений був проголосити смертну кару для тих, хто не прийде на мобілізаційні пункти в Берегові, Мукачеві і Сваляві. Як свідчить сучасник і очевидець цих подій письменник І. Сільвай, у Сваляві на збірний пункт прийшла тільки невелика група місцевих мадярів, руські селяни втекли в гори і переховувались в лісах [2, с. 40]. Угорські власті були неприємно здивовані пасивністю руського населення у справі захисту Вітчизни, шукали причини такої їх поведінки. Реалістично аналізував її урядовий комісар в комітатах Унг і Берг Томаш Етвеш. У своєму повідомленні для уряду він підкреслював, що це є результатом поганої реалізації закону про скасування кріпосного права. Місцеві власті, вказував він, зробили все для того, щоб більша частина земельних угідь перейшла в руки поміщиків. Зрозуміло, селянам не може подобатись така свобода, яка від них забрала землю. В комітаті Унг, писав далі Етвеш, майже половина колишніх кріпаків ще й сьогодні виконують панщину, чого поміщики досягають всілякими спекуляціями. Саме таке знущання, на думку комісара, відвертало руських селян від революції. Він вимагав від влади, щоб вона негайно, в інтересах вітчизни, видала розпорядження, яке припинило б усі ці неподобства і «урбаріальні сутички», щоб кожний, хто не живе в помісті пана, був признаний вільним і не виконував панщину [3, с. 135-136].

Звістки про небезпеку інтервенції російських військ дуже занепокоїли греко-католицьке духовенство. Проте воно не виступило з відкритою антиросійською пропагандою, як від них вимагали угорські власті. Священики добре знали проросійські настрої в душі русофільства своєї пастви й не чекали, що антиросійська пропаганда знайде в руському середовищі порозуміння. Сама ж греко-католицька ієрархія і духовенство в цілому побоювались приходу російських військ, можливих заходів росіян проти греко-католицької церкви [4, с. 102-103]. Мукачівський єпископ В.Попович і його оточення продовжували співпрацювати з угорською революційною владою і після появи повідомлень про можливу інтервенцію російських військ. Пряшівський єпископ І.Гаганець зайняв двояку позицію. Офіційно співпрацював з угорськими